

IBN MISKAVAYHNING SHARQ FALSAFIY TAFAKKURIDAGI O‘RNI

Shahnoza Nodirovna Sulaymonova

Tayanch doktoranti

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

E-mail: shahnozanodirovna@gmail.com

Annotatsiya. Maqola ibn Miskavayh va u qoldirgan ma’naviy merosning sharq falsafiy tafakkuridagi ahamiyatiga bag’ishlangan. Tadqiqotda ibn Miskavayh «Uchinchi muallim» deb e’tirof etilganligi, bu yuksak unvon uning arab musulmon falsafasiga qo’shgan hissasi uchun berilgan bahoning yaqqol namunasi ekanligi haqida so’z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: “Uchinchi muallim”, “alxoziy”, “Arastu”, “Forobiy”, “Tahzibul axloq”, “Tajoribul umam”, “Al-Favz al-asg‘ar”, “Nikomax axloqi”.

THE ROLE OF IBN MISKAWAYH IN EASTERN PHILOSOPHICAL THOUGHT

Shakhnoza Nodirovna Sulaymonova

PhD student

Tashkent State University of Oriental Studies

E-mail: shahnozanodirovna@gmail.com

Annotation. The article is devoted to the significance of Ibn Miskawayh and his spiritual legacy in Eastern philosophical thought. The study mentions that Ibn Miskawayh was recognized as the "Third Teacher", this high title is a clear example of the appreciation given to him for his contribution to Arab Muslim philosophy.

Key words: "Third Teacher", "Alkhaziy", "Arastu", "Farobi", "Tahzibul Akhlaq", "Tajaribul Umam", "Al-Fawz al-Asghar", "Nicomachean Ethics".

РОЛЬ ИБН МИСКАВАЙХА В ВОСТОЧНОЙ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ

Шахноза Нодировна Сулайманова

Базовый докторант

Ташкентский государственный университет востоковедения

E-mail: shahnozanodirovna@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена значению Ибн Мискавайха и его духовного наследия в восточной философской мысли. В исследовании упоминается, что Ибн Мискавайх был признан «Третьим учителем», и этот

высокий титул является ярким примером признательности, оказанной ему за его вклад в арабо-мусульманскую философию.

Ключевые слова: «Третий Учитель», «Алхазийн», «Арасту», «Фароби», «Тахзибул Ахлак», «Таджарибул Умам», «Аль-Фавз аль-Асгар», «Никомахова этика».

KIRISH.

X-XI asrning yirik mutafakkirlaridan biri, o‘zining falsafiy qarashlari va ta’limoti bilan ilm-fan hamda islom falsafiy tafakkuri tarixida yorqin iz qoldirgan faylasuf Abu Ali Ahmad ibn Muhammad Yoqub ibn Miskavayh milodiy 932 yilda Eronning Ray shahrida tavallud topgan. Miskavayh mashhur faylasuf, tilshunos olim, shoir, tabib va tarixchi hisoblanadi.

«Faylasufning tug‘ilgan yili haqida turli fikrlar mavjud, ba’zilar uni hijriy 320 (mil. 930 y.) yilda, ba’zilar esa hijriy 330 (mil. 940 y.) yilda tug‘ilgan deydilar. Ammo vafot sanasi: aniq hijriy 421 yilda (milodiy 1031 y.) safar oyining 9 kunida vafot etgan»¹. Demak, u 91 yoki 101 yil umr ko‘rgan.

Shuningdek, Abu Ali Ahmad ibn Muhammad (Yaqub) ibn Miskavayh «al-Hazin», «Mashkuya Roziy», nomlari bilan ham tanilgan. Miskavayh islom falsafiy tafakkuri tarixida «Uchinchi muallim» («Muallimi salis»)² nomi bilan mashhur bo‘lib, musulmon faylasuflaridan axloq falsafasini birinchi bo‘lib ilmiy nuqtayi nazardan o‘rgangan olimdir.

METODLAR.

Tadqiqot olib borish davomida tizimlilik, nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, tarixiylik va mantiqiylik tamoyillardan foydalanildi.

NATIJALAR.

Ibn Miskavayh umrining ko‘p qismini Rukniddavla, Aduddavla va Baqoiddavla kabi Buvayhiy (Daylamiy) shohlar va amirlar saroyida o‘tkazgan. «U Rukniddavlaning dono vaziri Ibn al-Amidning yaqinlaridan bo‘lib, shu vazir asos solgan ulkan kutubxonada ishlar edi. Shu bois uni «xoziy» (xazinador) deb atar edilar»³.

Abdul Aziz Izzatning xabar berishicha, Miskavayh Buvayhiylar saroyida avval xazinador, so‘ngra vazir bo‘lib xizmat qilgan.

Miskavayhning ismi arabcha «misk», ya’ni arab davlatlarida mo‘tabar modda hisoblangan va islom dunyosidagi olimlarning oliyjanobligiga qiyoslangan misk so‘zidan kelib chiqqan bo‘lishi mumkin.

Shuningdek, Margolius va Birjishtris ham «Miskavayh» nomi uning o‘zining laqabimi yoki bobosining laqabi bo‘lganligi to‘g‘risida ixtiloflar mavjud. Shu ixtilofga oid yana bir muammo «uning ismi «Ibn Miskavayh» yoziladimi yoki faqat «Miskavayh»? Garchi Brokkelman Ibn Xalfanning Britaniya muzeyida saqlanayotgan qo‘lyozmalaridan biriga tayangan holda, «Miskavayh» nomi aslida

¹ Tusiy Nosiruddin. Axloqi Nosiriy. Ali Rizo Haydariy, Xorazmiy nashriyoti, hijr.1371 y –B.35

² Abdul Aziz Izzat. Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari. Qohira, 1946 y. – B. 7

³ Abadiy hikmat. A. Badaviy tahriri ostida. Tehron, universitet nashr. Hijr.1358 y. –B.20

«Miskavayh», yani bobosining nomidan ham kelib chiqqan bo‘lishini ehtimoldan holi emas degan fikrni ilgari surgan bo‘lsada, ushbu laqab borasida Margolius⁴ va Birjishtrida»⁵ uchraydigan ma’lumotlar to‘g‘riroqdir.

Chunki, u «Tajarib al-ummam» asarida o‘zi haqida gapirib, shunday ta’riflaydi: «Ustoz Abu Ali Ahmad bin Muhammad Miskavayh ushbu kitobning muallifidir»⁶.

Yoqut al-Hamaviyning taxmin qilishicha, dastlab Ibn Miskavayh ma’jusi bo‘lgan va keyinchalik islom dinini qabul qilgan. Agar bu fikrni to‘g‘ri deb qabul qilsak, uning nasabini qanday aniqlaymiz? Uning nomidan ham Muhammadning o‘g‘li ekanligi aniq. Balki, uning nasl-nasabi ham to‘liq ma’jusi emasdir. Lekin bu fikr ehtimoldan holi. Bu holatda uning otasi ma’jusi bo‘lib, keyinchalik islom dinini qabul qilgan. Biz uchun bu fikr xaqiqatga yaqinroqdir. Chunki, Ibn Miskavayhning islomga kirishi to‘g‘risidagi ma’lumot yoki fikr hech qaysi manbada kelmagan. Shundan kelib chiqib, uning asl musulmon bo‘lganligi xaqiqatdir.

Va shuningdek, Ibn al-Maqfa va Ibn Robbana at-Tabariy va Ibn Xammor faoliyatlarida va umuman shu sohadagi ma’lumotlarga tayangan holda uning asli musulmon bo‘lganligi to‘g‘riroqdir. Bu haqdagi fikrga umuman shubxa yo‘q.

Yana boshqa bir manbalarga ko‘ra, faylasufning diniy, ilmiy va axloqiy shaxsiyati haqida ham turli ma’lumotlar mavjud. «Yoqut al-Hamaviy faylasufning avval zardushtiy bo‘lgan, keyin musulmon bo‘lganligini da’vo qilgan. Ibn Miskavayh buvayhiylarga xizmat qilgani uchun ham shia diniga mansub, deb hisoblangan. Shuningdek, faylasufning adabiyot va antik ilmlar bo‘yicha olim bo‘lganligi, zukkoligi, go‘zal she’rlar yozganligi, adabiyot va notiqlikdagi mahorati, go‘zal uslubga ega ekanligi, aslida kimyo faniga mehr qo‘ygani, lekin Buvayhiy hukmdorlariga xizmat qilganligi sababli ko‘p vaqti bo‘lmay, bu ilm bilan shug‘ullana olmaganligi ta’kidlangan»⁷.

MUHOKAMA.

Miskavayhni «Uchinchi muallim» deb atashgan. Bu yuksak unvon uning musulmon arab falsafasiga qo‘shgan hissasi uchun berilgan bahoning yaqqol namunasidir. Sharqda Arastu eng buyuk donimand, hamma olimlarning ustози hisoblanib, unga «al-Muallim ul-avval» nomi berilgan. Ilmda qiziqish doirasi kengligi, ko‘p qirraliligi, fozilligi, ko‘p masalalarda yakdilligi jihatidan Forobiy yunon faylasuflariga yaqin turadi. Mutafakkirning «al-Muallim us-soniy», ya’ni «Ikkinchi Muallim» deb atalgani bejizga emas. Forobiyga berilgan bu nom olim Arastu asarlarining sharhlovchisi va ilmiy qiziqishlarining mutanosibli, ijtimoiy-falsafiy tizimning umumiy ruhi va yo‘nalishiga muvofiqdir. O‘rta asrlarda arab-musulmon dunyosida axloq masalalari bilan shug‘ullanish dolzarb ahamiyat ega bo‘lgan.

⁴ Margoliouth D.S. and Amedroz H.F. Chronicle of Miskaweyh under the title: The Eclipse of the Abbasid caliphate. – London.: 2010. Vol II. –P. 438.

⁵ Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Literatur. – Charlston.: 2010. Bd. 3-Buch. –P. 546.

⁶ Abd al-Aziz Izzat. Ibn Miskaweyh. Al-Hikmat al-kholida. – Beirut. 1952. –P. 15.

⁷ Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Literatur. – Charlston.: 2010. Bd. 3-Buch. –P. 546.

Abdul Aziz Izzat taʼkidlab oʻtganidek, musulmon arab faylasuflari, asosan, al-Kindiyga oʻxshab fizika bilan, Forobiyga oʻxshab mantiq, metafizika va falsafa bilan, Yahyo ibn Adi kabi tarjima bilan shugʻullanganlar. Bu olimlarning barchasi axloqshunoslikka ijobiy munosabatda boʻlishgan. Oʻrta asrlar arab-musulmon falsafasi vakillari ichida axloq sohasidagi eng yorqin vakillardan Ibn al-Muqaffa, Gʻazzoliy, Nosiriddin Tusiy kabilar tan olingan. Mashhur turk qomusshunosi Hoji Xalfa yoki Mustafo ibn Abdulahadning fikricha, «haqiqiy axloq falsafasi yunon falsafiy anʼanalari bilan bogʻliq boʻlgan ilmdir. Axloqni oʻrganish peripatetizm axloqshunosligining xuddi oʻzginasidir»⁸. Shu maʼnoda Miskavayh musulmon arab axloqshunosligining diniy, huquqiy yoki tarixiy-adabiy jihatdan emas, balki ilmiy darajadagi asoschisidir. Arastuning «Metafizika» asarining axloq haqidagi boʻlimiga toʻliq sharhni Miskavayh yozgan.

Miskavayh oʻz asarlarini arab va fors tillarida yozgan. Abdul Aziz Izzat faylasufning qoʻlyozmalari, nashrlari va yoʻqolgan asarlari roʻyxatini beradi. U Miskavayhning 43 ta asar yozganligini tasdiqlaydi⁹. “Uchinchi muallim”ning arab tilida axloqshunoslikka oid quyidagi asarlarini qayd etish mumkin: «Al-Favz al-asgʻar» («Kichik gʻalaba») – ibn Miskavayhning metafizika va ilohiyotga oid bugungi kungacha yetib kelgan eng muhim asarlaridan biridir. U uch qismdan iborat boʻlib, birinchi qism Allohning borligini isbotlash, ikkinchi qism ruh va uning xususiyatlariga, uchinchi qism esa paygʻambarlik masalalariga bagʻishlangan. Har uchala masalaga oʻntadan boʻlim ajratilgan boʻlib, ushbu masalalar jami oʻttizta kichik sarlavha ostida koʻrib chiqiladi.

Ibn Miskavayh bu kitobni bir amirning iltimosiga koʻra barcha ilmlar va barcha hikmatlarni oʻz ichiga olgan uch masala haqida gapirib berishni yozgan. Ibn Miskavayh fikricha, Yaratguvchi, Nafs va Nabiylikdan iborat bu uch masala barcha ilm va hikmatlarni oʻz ichiga oladi. Chunki mana shu uch masala ilm va hikmatning mohiyati, xulosasi, mevasi va natijasidir. Ana shu masalalarga paygʻambarlar yuborilgan boʻlib, faylasuflar esa oʻzlarining aqliy izlanishlari bilan yetib kelishgan. Mana shu masalalar doirasida Ibn Miskavayh koinotning yaratuvchiga ega boʻlishi zarurligini, hamda ushbu ijodkorning aqliy va falsafiy dalillarini tushuntirib beradi. Baxtning taʼrifi va unga erishish yoʻllari, aqlning maʼnosi va ahamiyati, insonning aqli bilan boshqa mavjudotlardan qanchalik ustun ekanligi, paygʻambarlik; vahiy va paygʻambarlar, folbinlar va soxta paygʻambarlar oʻrtasidagi farqlar kabi koʻplab mantiqiy va falsafiy dalillarga tayanib mavzularni tadqiq qilgan. Ibn Miskavayhdek buyuk faylasufning tafakkur olami mohiyatini ochib berish nuqtayi nazaridan asar juda qimmatli va qiziqarlidir.

«Al-Favz al-asgʻar»ning arabcha qoʻlyozmalari XIX asrda Yevpona ynivertitetlapida mavjud edi. «Bu acap Chaplz Darwin tomonidan oʻrganilib,

⁸ Abdul Aziz Izzat. Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari. Qohira, 1946 y. -B.14

⁹ Abdul Aziz Izzat. Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari. Qohira, 1946 y. -B.127-142

darwinizm nazariyasining paydo boʻlishiga sezilarli taʼsir koʻrsatgani manbalarda taʼkidlangan»¹⁰.

Baʼzi manbalarda qayd etilishicha, faylasufning «Al-Favz al-kabir» («Katta gʻalaba») nomli asari ham boʻlgan, ammo afsuski bizgacha yetib kelmagan.

Axloq falsafasi haqida gap ketganda yodga keladigan birinchi asarlardan biri Miskavayhning «Tahzibul axloq» (Axloq takomili)idir. Asar «Tahzibul axloq va Tathirul aʼroq» (Axloq takomili va Ildizlar pokligi), «Kitab at-Tahara» (Poklanish) va «Tahara an-Nafs» (Nafsni tozalash) nomlari bilan ham mashhurdir. Mutafakkirning mazkur asari uning ilmu axloq va hikmatga doir asarlari ichida asosiy oʻrin egallaydi. Shuningdek, Islom olamida yozilgan koʻplab axloqiy asarlar uchun namuna hisoblanadi. Nosiriddin Tusiyan Gʻazzoliygacha koʻplab mutafakkirlar axloq maydoniga Miskavayh chirogʻi bilan kirib kelganlar. Gʻazzoliy mantiqni islom ilm olamining ajralmas qismiga aylantirganidek, Ibn Miskavayh ham falsafiy axloq sohasida ham xuddi shunday deyishimiz mumkin. Ushbu asar axloq masalasiga bagʻishlangan boʻlib, axloq mavzusidagi koʻzga koʻringan asar hisoblanadi. Miskavayh axloqiy tarbiya, axloq qismlarini maxsus tadqiq etgan.

Qisqacha kirish bilan boshlanadigan «Tahzibul axloq» yetti qismdan (maqoladan) iborat boʻlib, ayrim nashrlar va tarjimalarda oxirgi ikki bob birlashtirilgan.

Miskavayhning oʻzi «Axloq takomili» asari muqaddimasida kitobining mavzusi va bayon usuli haqida bunday deydi:

«Bu kitobda qoʻygan maqsadimiz shuki, oʻz ruhimizga shunday sifatlarni berdikki, uning yordamida qiyinchiliklarsiz yengil va goʻzal harakatlar qilsak, bunday sifatlarni egallash, oʻzlashtirilgan mahorat va layoqat, tartib-qoida asosida vujudga keladi.

Bizning yoʻlimiz – bu ruhimizning borliq tizimidagi mohiyati, sifatlari va paydo boʻlish sabablarini bilishga intilishidan iborat. Yaʼni ushbu paydo boʻlishning maqsadini bilish va bizga berilgan quvvat va qobiliyatlar javxarini anglashdir. Zero, biz ana shu quvvat va qobiliyatdan kerakli oʻrinda foydalansakka yuksalamiz.

Va bu maqsad yoʻlida bizga halaqit beradigan narsalarni bilish ham bizning vazifamizga kiradi. Shuningdek, iymon saodatini egallashga yordam beradigan sabablarni aniqlash bilan ruhimizni oziqlantiradiganlarni ham bilib olishni xohlaymiz»¹¹.

Miskavayhning axloq asoslari toʻgʻrisida aytgan fikrlari – bu axloqiy-falsafiy tahlil, demak, qoʻlga kiradigan natijani ham falsafiy natija deyish mumkin. Va shu yerning oʻzida u oʻz yoʻlini axloq masalasida jon kuydiruvchi tasavvuf va irfon ahli hamda Qurʼon va sunnatga amal qiladigan, ammo shariatni zohiriy anglaydigan kishilar yoʻlidan ajratib koʻrsatadi.

«Tahzibul axloq» toʻgʻrisida Xoja Nosiriddin Tusiyning fikrini keltiramiz, u oʻzining mashhur asari «Axloq Nosiriy»da quyidagilarni yozadi:

¹⁰ Khwaja Abdul Hamid. Ibn Miskaweyh: a study of his al-fauz al-asghar.-Punjab:Sheikh Muhammad Ashraf, 1946.-P.42

¹¹ Abdul Aziz Izzat. Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari. Qohira, 1946 y. –B.317

«Men Qoʻhistonda boʻlgan chogʻimda u yerning hukmdori Nosiriddin Abdurahim ibn Ali Mansur qabulida olimu ulamo, donishmand hakim Abu Ali Yoqub Mansur xozini Roziyning «at-Tahora» («Poklanish») kitobi haqida gap bordi. Bu axloqni takomillashtirish haqida kitob boʻlib, boligʻ va jolib bir uslubda yozilgan»¹².

Xoja Nosiruddin qoʻshib qoʻyadiki, Qoʻhiston amiri unga kitobni tarjima qilishni taklif etgan. Biroq u taklifni rad etgan, chunki «hashamdor libosdagi bu fikrlar durni parchalab tashlab, nooʻxshov ifodalar bilan tarjima qilishga» koʻzi qiymagan.

Oʻzi ham koʻp bilimli, donishmand olim boʻlgan Nosiruddin Tusiyning bu soʻzlaridan Miskavayh falsafasining ahamiyati va uning fandagi oʻrni haqida xulosa chiqarish mumkin.

XULOSA

Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelamizki, koʻpgina faylasuflar qatori ibn Miskavayh ham oʻz davri muammolariga yechim topishga harakat qilgan va oʻzi juda muhim sohalarda asarlar yozgan. Bu sohalarning eng muhimi bu sohaga boʻlgan qiziqishi va qoldirgan asarlari tufayli islom falsafasida birinchi axloq faylasufi sifatida tanildi va islom axloqshunosligining asoschisiga aylandi.

«Tahzibul axloq» Miskavayhning mashhur asari boʻlib, islom tafakkuri tarixida axloqning asosiy masalalari oʻrin olgan va muhokama qilingan birinchi tizimli tadqiqot deyish mumkin. Muallif yunon axloqiy madaniyatidan, xususan, Arastuning «Nikomax axloqi» asaridan keng foydalangan. Ammo «Uchinchi muallim»ning mazkur asarida din va axloq munosabatlari, bola tarbiyasi, inson tabiati, axloqning eng muhim jihatlari alohida eʼtiborga olingan.

Shunday qilib, Ibn Miskavayh oʻzining koʻp tarmoqli mahsuldor ijodi tabiatshunoslikka oid fikrlari, tabiiy-ilmiy, axloqiy va ijtimoiy, falsafiy qarashlari bilan jahon ilm-fani va madaniyati taraqqiyotiga juda katta hissa qoʻshdi.

ADABIYOTLAR:

1. Tusiyy Nosiruddin. Axloqi Nosiriy. Ali Rizo Haydariy, Xorazmiy nashriyoti, hijr.1371 y –B.35
2. Abdul Aziz Izzat. Ibn Miskavayhning axloq falsafasi va uning manbalari. Qohira, 1946 y. – B.7
3. Abadiy hikmat. A. Badaviy tahriri ostida. Tehron, universitet nashr. Hijr.1358 y.-B.20
4. Margoliouth D.S. and Amedroz H.F. Chronicle of Miskaweyh under the title: The Eclipse of the Abbasid caliphate. – London:. 2010. Vol II. –P. 438.
5. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Literatur. – Charlston:. 2010. Bd. 3-Buch. –P. 546.
6. Abd al-Aziz Izzat. Ibn Miskaweyh. Al-Hikmat al-kholida. – Beirut. 1952. –P. 15.

¹² Tusiyy Nosiruddin. Axloqi Nosiriy. Ali Rizo Haydariy, Xorazmiy nashriyoti, hijr. 1371 y.-B.36

7. Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Literatur. – Charlston:.. 2010. Bd. 3- Buch. –P. 546.
8. Ibn Miskaweyh «Tahdib ul-akhlaq». Beirut. 2012. –R. 163p.
9. Ibn Miskaweyh. Al-Khikmat al-holida. – Beirut. 1952. –R. 15-45.
10. ۱۳۱۹ هـ. مسكويه ابو على. الفوز الاصغار. –بيروت، هـ. ۱۳۱۹. Miskavayh, Abu Ali. Al-favzul asg’ar. –Bayrut.
11. Khwaja Abdul Hamid. Ibn Miskaweyh: a study of his al-fauz al-asghar.- Punjob:Sheikh Muhammad Ashraf, 1946.-P.42
12. Sulaymonova, S. N. (2022). IBN MISKAVAYHNING “TARTIBUS-SAODAT” VA “MANAZILUL ULUM” ASARI HAQIDA. *Academic research in educational sciences*, 3(12), 684-688.
13. Sulaymonova, S. N. (2023). IX-XI ASRLARDA MUSULMON SHARQIDA MADANIY–MA’NAVIY TARAQQIYOT. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(6), 1064-1076.
14. Сулаймонова, Ш. Н. (2023). КОНФУЦИЙ ВА ИБН МИСКАВАЙХ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИДАГИ УЙЎУНЛИК. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(21), 732-738.
15. Sulaymonova, S. N. (2024). “TAHZIBUL AXLOQ” ASARIDAGI AXLOQIYLIK MEZONLARINING HOZIRGI DAVRDAGI KOMIL INSON G ‘OYALARI BILAN HAMOHANGLIGI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(21), 668-672.